

УДК 159.922.4

Психологічні аспекти етнотолерантності як засобу запобігання етноконфлікту: огляд сучасних українських досліджень

Мінакова І.В.

У статті представлений історіографічний огляд праць сучасних українських вчених, що досліджують психологічні аспекти етнічної толерантності як магістральної соціально-психологічної стратегії запобігання етнічним конфліктам. Проаналізовано наукові дослідження, у яких розглянуто психологічні компоненти структури етнічної толерантності, психологічні особливості процесу формування даного феномену; представлено теоретичні моделі етнічно толерантної особистості; приділено увагу експериментальним дослідженням проявів етнічної толерантності/інтолерантності та емпіричній апробації концепцій формування етнотолерантної особистості.

Ключові слова: етнічна толерантність, інтолерантність, етнічна ідентичність, етнічні стереотипи, етнотолерантна особистість.

В статье представлен историографический обзор работ современных украинских ученых, которые исследуют психологические аспекты этнической толерантности как магистральной социально-психологической стратегии предупреждения этнических конфликтов. Проанализированы научные исследования, в которых рассмотрены психологические компоненты структуры этнической толерантности, психологические особенности процесса формирования данного феномена; представлены теоретические модели этнически толерантной личности; уделено внимание экспериментальным исследованиям проявления этнической толерантности/интолерантности и эмпирической апробации концепций формирования этнотолерантной личности.

Ключевые слова: этническая толерантность, интолерантность, этническая идентичность, этнические стереотипы, этнотолерантная личность.

The article presents the historiographical review of works of the modern Ukrainian scientists, which investigate psychological aspects of ethnic tolerance as main social- psychological strategy of the prevention of the ethnic conflicts. In this scientific researches: the psychological components of structure of ethnic tolerance, psychological features of process of formation of the given phenomenon are considered; the theoretical models of ethnically tolerant person are submitted; the attention to experimental researches of displays of ethnic tolerance/intolerance and empirical approbation of the concepts of formation of ethnically tolerant person is given.

Key words: Ethnic tolerance, intolerance, ethnic identity, ethnic stereotypes, ethnically tolerant person.

Постановка проблеми. Етнопсихологічна конфліктологія як прикладний напрям етнопсихології, поряд з дослідженням психологічних аспектів виникнення передумов та психологічних особливостей динаміки етноконфліктів, розглядає психологічний механізм запобігання етноконфліктній напрузі. Вчені виокремлюють дві магістральні соціально-психологічні стратегії запобігання етнічним конфліктам: ізолюючі дії, спрямовані на зведення контактів етносів до мінімуму, і тактику безконфліктного етноконтактування, в основі якої лежить формування етнічної толерантності особистості.

У даній статті ми зосередимося на працях сучасних українських дослідників, що у своїх теоретичних репрезентаціях та експериментальних проектах долучилися до розгляду психологічних складових феномену етнічної толерантності/інтолерантності.

Викладення основного матеріалу.

Феномен етнічної толерантності/інтолерантності в сучасній Україні є предметом досліджень вчених із різних галузей науки – філософії, соціології, політології, психології, педагогіки та ін. Для розгляду психологічних особливостей процесу формування та буття етнічної толерантності/інтолерантності звернемося, в першу чергу, до досліджень українських психологів, а також вчених інших галузей науки, які в своїх пошуках звертають увагу на психологічну складову цього соціально-психологічного феномену.

«Толерантність, – визначає В.О. Бакальчук, – така позиція по відношенню до інакшості, яка, визнаючи цінність Іншого, знімає з «чужинності» значення відчуження, ворожості та негативної оцінки. Позбавлення негативного образу Інакшого не є процесом його уподібнення собі (асиміляції), це передусім можливість встановлення діалогу... Нетолерантне сприйняття як протиставлення толерантному є виокремлення Іншого у зону відторгнутах – ізоляції інобуття» [2, с.72].

О.І. Гуренко розглядає в структурі етнічної толерантності три компоненти: 1) когнітивний, що включає етнічну ідентифікацію, етнічні стереотипи та етнічні упередження, 2) емоційний; 3) поведінковий та пропонує вивчати її «за трьома групами методів відповідно до кожного компонента», що їх вона класифікує, аналізуючи численні емпіричні дослідження [6].

Представники різних наукових галузей звертають свою дослідницьку увагу на пояснення соціально-психологічного механізму взаємозалежності феноменів ідентичності і толерантності.

Так, Є.В. Більченко зауважує, що, з одного боку, «...цінність ідентичності формує етноцентричну позицію, цінність толерантності – космополітичну. На ґрунті етнічної ідентичності формується етноцентризм», що «...може поставати у двох іпостасях: як патріотизм, що є позитивною основою формування національної свідомості, та як націоналізм в усіх його виявах (шовінізм, нацизм, расизм), що зашкоджує адекватній етнічній ідентифікації». З іншого боку, дослідниця пропонує «...застосовувати поняття «пасивна толерантність» (для позначення її негативних виявів) та «активна толерантність» (для виявів позитивних). В основу даного поділу кладеться ідея активності – моєї поваги до Іншого, що виражається в здатності жертвовно діяти заради нього (а не просто «терпіти» його присутність)».

Є.В. Більченко застерігає від переродження активної толерантності у пасивну, від «...виродження активної толерантності у легковажно-зневажливу «лояльність», поверховість, дистанційовану індиферентність щодо Іншого (у дусі українського прислів'я «Моя хата скраю»)». Одним із найбільших негативних наслідків пасивної толерантності є...«криза ідентичності». Можливість погодження почуттів етнічної ідентичності і етнічної толерантності особистості дослідниця бачить на шляху «...діалогу, емпатії, спілкування й співпереживання» [3].

Аналізуючи хиткість межі між етнічною ідентичністю і етнічною упередженістю, Л.В. Засєкіна зазначає, що ця межа «...зникає тоді, коли усвідомлення належності до етнічної групи трансформується в чітку організовану диспозицію, що виражає негативне ставлення до інших через усвідомлення своєї більшості шляхом визнання іншої меншовартості. Етнічна упередженість відрізняється від особистісної упередженості тим, що негативне ставлення зумовлено не характерологічними рисами особистості, а її належністю до певної етнічної групи» [8, с.101].

Питання аналізу джерел формування етнічної інтолерантності постає в багаторічних теоретичних та прикладних дослідженнях етнопсихологічної проблематики В.М. Павленко. На основі експериментального дослідження, проведеного у 1990-х роках в різних регіонах України, авторкою було встановлено, що телевізійні передачі, літературні твори та шкільні підручники «...могут выступать в роли культурных средств, активно формирующих этнические аттитюды, в роли консерваторов и ретрансляторов этнических отношений» [13, с. 120], причому «...неожиданным результатом исследования стало выявление факта влияния подобных текстов не только на систему этнических отношений, но и на отношение к средствам разрешения ситуаций этно-национального напряжения» – було зафіксовано «...высокую лояльность к насильственным способам разрешения конфликтов» [13, с.121].

Результати спільного австралійсько-українського крос-культурного дослідження різних аспектів формування толерантності дозволили В.М. Павленко зробити ряд цікавих висновків щодо етнопсихологічних особливостей проявів толерантності/інтолерантності: 1) «Представление о собственной толерантности всегда превышает представление о толерантности других людей»; 2) «Испытуемые проявляют наибольшую толерантность в отношении к расовым и этническим группам, если речь идет о проявлениях интолерантности на поведенческом уровне (5,05), несколько меньшую – на уровне вербальных проявлений (4,47) и наименьшую – на уровне мнений (3,20)»; 3) «...уровень этнической и расовой толерантности в младшей подгруппе выше (3,38), чем у старшеклассников (2,83)»; 4) «по параметру допустимости нетолерантных мнений у учителя» показник расової толерантності українців «...значимо более низок (0,56 по сравнению с 0,74 у русских)»; 5) по параметру правомірності «собственных нетолерантных высказываний» – «дети из русских семей проявили... значимо более низкий уровень толерантности ... (соответственно, 1,00 и 0,88 балла)»; 6) «...чем выше степень идентификации с этнической (0,272) и гражданской (0,311) общностями, тем выше уровень расовой и этнической толерантности (р 0,01)»; 7) «...в украинской подгруппе идентификация с этнической группой сопровождается толерантным отношением к другим расовым и этническим группам на уровне мнений, высказываний и действий... У русских же респондентов идентификация с собственной этнической группой связана значимой положительной корреляционной связью с толерантностью в отношении мнений и значимой отрицательной – с толерантностью к действиям... Аналогичная тенденция наблюдается у них и в отношении высказываний» [12].

Роль етнічних гетеростереотипів в процесі формування етнічної толерантності/інтолерантності досліджує О.А. Грива. Дослідниця виокремлює та аналізує найбільш розповсюджені прояви етнічної нетерпимості: «глузування, вираження зневаги; ігнорування (відмовлення в спілкуванні, визнанні); образа; упередження, заботони; пошук ворога (перенос провини на інших); переслідування, залякування, погрози; дискримінація (позбавлення соціальних благ, заперечення прав людини, ізоляція в суспільстві); расизм; націоналізм і ксенофобія у формі етнофобій; експлуатація; опоганення релігійних чи культурних символів; релігійне переслідування; вигнання; репресії, знищення і геноцид» [5, с. 124]. О.А. Грива визначає найбільш поширені серед молоді (в експерименті – молоді Криму) гетерогенні етностереотипи. Так, авторкою відзначено негативні стереотипи стосовно росіян: «Ліниві, недбайливі, неакуратні, непередбачливі, непунктуальні, безвідповідальні, дуже прості, немоторні», позитивні стереотипи стосовно росіян: «Кмітливі, винахідливі, дружелюбні, відкриті, хлібосольні, щирі, віддані, сміливі, романтичні». Відповідно стосовно українців були отримані дані щодо таких стереотипів: негативні – «жадні, скупі, немоторні, пихаті, некмітливі, хитрі, підступні», позитивні – «працелюбні, заощадливі, надійні, вірні, дружелюбні, сміливі, мужні, цінують дружбу, щирі, хлібосольні». Нарешті в умовах кримської полікультурності було отримано перелік стереотипів стосовно кримських татар: негативні – «ворожі, хитрі, підступні, нещирі, невідверті, неосвічені, намагаються обіймати керівні посади», позитивні – «працелюбні, терплячі, патріотичні, вірні, віддані, гарні господарі, шанують родинні стосунки» [5, с.123]. О.А. Гривою запропоновані авторські технології толерантизації молодіжного полікультурного середовища.

Вищезгадана В.М. Павленко разом із С.О. Тагліним визначили спектр етнічних психологічних компромісних установок, які сприяють процесу розмивання суворості етностереотипів, що, в свою чергу, є шляхом до формування етнічної толерантності особистості. Це: 1) переведення міжетнічних конфліктів контакуючих етносів на інший, нижчий, родинний або міжособистісний, рівень завдяки покумленню з чужинцями, визнанню їх членами власного етнічного та родинного колективу; 2) залишення певної «щільності» між стереотипом чужинця й образом конкретного чужинця при формуванні загальних

негативних уявлень щодо чужих, що уможливує спокійне спілкування між окремими людьми; 3) самоаналіз та врівноваження власного завищеного етнічного статусу в зв'язку з переоцінкою чужинця; формування не просто позитивних, а й «дуже схожих уявлень щодо характерних рис представників обох народів (така собі «дзеркальність», але вже не негативних, а позитивних етностереотипів)... що дуже ускладнює пошук рис для створення «образу ворога», чим і запобігає розвиткові можливих міжнаціональних конфліктів» [14, с.314-315].

Українські вчені плідно розробляють та емпірично апробують концепції формування етнотолерантної особистості.

Так, ґрунтуючись на дослідженнях Л.В. Засекіної щодо взаємозв'язку етнічної толерантності та етнічної ідентичності особистості, О.В. Кихтюк провела комплексне дослідження проблеми формування етнічної толерантності як властивості особистості та побудувала концептуальну модель етнічно толерантної особистості, що є результатом тісної взаємодії трьох компонентів: когнітивного, афективного та конативного. При цьому «...когнітивний компонент етнічно толерантної особистості представлено у вигляді знань і уявлень про психічний склад (історію), національний характер, етнічні стереотипи й етнічні конфлікти різних етнічних груп» [10, с.88], «...до афективного компонента етнічно толерантної особистості належать такі емоції, як практичні (задоволення результатом власної взаємодії з представниками інших етнічних груп), глоричні (бажання самостверджувати полікультурні цінності, їх визнання у світі), альтруїстичні (бажання приносити іншим людям радість незалежно від їхньої етнічної належності), комунікативні емоції (бажання спілкуватися з представниками інших етнічних спільнот)» [10, с.89], нарешті «...складниками конативного компонента є етнічно толерантна спрямованість, етнічні інтереси, які формують в особистості готовність до ефективної міжетнічної взаємодії» [10, с.89]. Відповідно до концептуальної моделі дослідницею було розроблено та впроваджено у Волинському національному університеті імені Лесі Українки програму формування впливу для розвитку етнічної толерантності, що складається з двох соціально-психологічних тренінгів: «Етнічно толерантна особистість» та тренінг інтерактивного впливу «Оксфордські дебати», та три авторські анкети – «Етнічно толерантна особистість», «Ефективність Оксфордських дебатів» та «Етнічна толерантність до іноземних студентів» та, за допомогою методики «Шкала фашизму» Т. Адорно, проведено емпіричне дослідження для встановлення показників кореляції етнічної толерантності та авторитаризму як протилежного полюсу толерантної особистості, що зіставляється з рівнем етноцентризму, результати якого «...свідчать про наявність негативного зв'язку» [9, с.121]. В результаті проведених етнопсихологічних досліджень О.В. Кихтюк доходить висновків щодо механізму кореляції етнічної ідентичності і толерантності: 1) «... толерантне ставлення до інших етнічних груп можливе лише за умови сформованої власної позитивної етнічної ідентичності» [10, с.86]; 2) «...негативну й позитивну етнічну ідентичність відділяє рівень норми, при цьому негативна етнічна ідентичність представлена етноізоляцієм, етноізоляцією й етнофанатизмом. Останні створюють ґрунт до породження ксенофобного мислення та поведінки» [10, с.87]; 3) «Відповідно до цього вважаємо, що позитивна етнічна ідентичність і рівень норми як усвідомлення особистістю своєї належності до певної етнічної групи безпосередньо пов'язані з толерантністю» [10, с.87].

Ю.О. Михальчук запропонувала «концептуальну модель гармонізації етносамосвідомості старшокласників». В рамках моделі було виокремлено чотири якісних критерії етнічної самосвідомості: 1) позитивну етнічну ідентичність; 2) конструктивне сприйняття історії; 3) етнічну толерантність; 4) розуміння аккультураційних процесів та потреби діалогічної взаємодії між етносами. Відповідно було визначено чотири кількісних коефіцієнти етносамосвідомості: 1) «коефіцієнт групової солідарності (ГС) – визначає етноафіліативні тенденції: рівень внутрішньогрупової залежності та ступінь задоволеності від членства в групі. Його характеристиками є підпорядкованість індивідуальних цілей груповим, виражена ідентифікація із власною етноспільнотою, сприйняття себе як частини групи, а групи – як продовження себе»; 2) «коефіцієнт суб'єктно-конструктивного сприйняття історії (СК) – визначає сформованість цілісного конструктивного ставлення до історичних подій»; 3) «коефіцієнт толерантності предиспозиції (ТП) – готовність, схильність суб'єкта до усвідомленого поведінкового акту, дії, вчинку або їх послідовності чи до оцінювання ситуацій, які у сукупності визначають диспозиційну толерантність – терпимість особистості до чужого способу життя, поведінки, вірувань, почуттів, цінностей»; 4) «коефіцієнт аккультураційної включеності (АВ) – визначається інтеріоризацією елементів різних культур, тобто формуванням внутрішніх структур психіки суб'єкта, зумовлених засвоєнням ним елементів культури того етносу, до якого він прилучається». Ю.О. Михальчук пропонує враховувати показники описаної нею моделі у процесі формування міжетнічної толерантності особистості [11].

Згадана вище О.І. Гуренко пропонує модель виховання етнічної толерантності у студентів, згідно якої цей процес включає чотири етапи: 1) «...перший, ментальний, етап має на меті визначення психологічних особливостей студентів – представників різних етносів, ставлення до етноінших (сусідів та тих, хто мешкає на різних континентах), і передбачає виконання таких завдань: вивчення національного складу студентської групи, визначення рівня сформованості національної та етнічної свідомості, виявлення основних ознак менталітету представників різних національностей»; 2) «другий, статусний, етап» має на меті «прослідкувати, чи не впливає наявність ментальних ознак того чи іншого представника групи на його статус» за допомогою «...застосування традиційних діагностичних методик (соціометрія, спостереження, бесіди, опитування та інші); 3) «на третьому, діяльнісному, етапі» передбачається впровадження в навчально-виховний процес спецкурсів з історії, культури, етноментальних особливостей різних націй, тренінгу етнічної толерантності та низки соціально-виховних заходів, «має проводитися

спеціальна робота з корекції негативного, інколи агресивного ставлення до представників інших національностей та їх культурного спадку»; 4) «на останньому, оцінному, етапі відбувається переоцінка поглядів кожного студента щодо самого себе та представників інших національностей» [7].

Традиційно розробляють тематику формування етнічної толерантності кримські вчені.

Науковці Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського Є.В. Чорний та І.В. Брунова-Калисецька спільно з колективом авторів під керівництвом М.А. Араджионі працюють над теоретичним обґрунтуванням етнопсихологічної проблематики програми «Добросусідство», що її запроваджено у середніх учбових закладах Криму, та розробкою методик психологічного моніторингу, що проводиться в рамках цієї програми.

Так, Є.В. Чорний в рамках проведеного формуючого експерименту представив методику, однією із задач якої є вимірювання валентності етнічної толерантності/інтолерантності. Експеримент направлений на корегування наступних етнопсихологічних показників, що позитивно впливають на зростання толерантних установок: 1) скорочення соціальної дистанції по відношенню до етнічно інших; 2) зниження кількості та інтенсивності негативних етнічних гетеростереотипів; 3) пом'якшення або зникнення статусної депривації – «суб'єктивного переживання восприятия своей этнической... группы как ущемлённой, униженной в сравнении с другими этническими... группами» [15, с.149], з високим рівнем якого вчений пов'язує і зростання показників етнічної фрустрації і агресії.

І.В. Брунова-Калисецька брала активну участь у розробці методики виявлення стадій та типів крос-культурної адаптації, що її було запроваджено у проведеному середучнів кількох шкіл Криму етнопсихологічному дослідженні. На теоретичному етапі було виокремлено наступні стадії міжетнічної адаптації: «1. «Стадия «медового месяца», характеризующаяся симпатией к представителям другого этноса, эйфорией в отношении окружения и оптимистическим взглядом на жизнь. 2. Стадия характеризуется враждебностью, появлением негативных стереотипов, депрессивными состояниями, отчуждением, отвержением иной культуры и активным поиском контактов со своей. 3. Стадия «реинтеграции», предполагающая улучшение знаний об особенностях иной культуры, языка, понимание неизбежности различий со своей культурой, стремление к познанию иной культуры. 4. Стадия окончательной адаптации, которая определяется знанием, конструктивным отношением к культурным различиям, способностью осуществлять творческое поведение и т.д.» [4, с.164]. Аналізуючи результати дослідження цих стадій авторка зауважує, що «...наиболее высокой, и, следовательно, наименее конфликтной стадией кросс-культурной адаптации считается 4-ая» [4, с.166], тож критерієм успішного проведення у школах Криму програми «Добросусідство» буде наблизення середніх даних по школах саме до останньої стадії міжетнічної адаптації, це буде свідчити «...о сформированности у школьников толерантности» [4, с.166]. Типи крос-культурної адаптації було визначено згідно моделі аккультурації Дж. Берри: маргіналізація, асиміляція, сепарація, інтеграція. В рамках аналізу другої стадії експерименту – визначення типології крос-культурної адаптації кримських школярів І.В. Брунова-Калисецька доходить наступних висновків: 1) ««Идеального» типа адаптации в межкультурных отношениях не существует» [4, с.166]; 2) «В современном понимании ценности мультикультурного разнообразия такие типы, как асимилиация и маргинализация, вряд ли можно считать приемлемыми» [4, с.166]; 3) «Интеграция рассматривается нами как наиболее предпочтительный тип адаптации для крымского сообщества» [4, с.167]; 4) «Один из самых позитивных результатов исследования в том, что во всех школах интеграция является более предпочитаемой, чем остальные типы кросс-культурной адаптации» [4, с.167]. Інтеграція результатів вищепроведених етапів дослідження дала можливість зробити висновок, що «во-первых, чем выше уровень кросс-культурной адаптации, тем меньше вероятность предпочтения маргинализации... и еще менее вероятно предпочтение ассимиляции...; во-вторых, маргинализация и ассимиляция для наших... учащихся связаны между собой» [4, с.167].

В результаті проведених досліджень Є.В. Чорним, І.В. Бруновою-Калисецькою та М.А. Араджионі було визначено наступні психологічні критерії успішності формування толерантності в рамках програми «Добросусідство»: а) сокращение социальной дистанции (в этническом аспекте); б) смягчение процесса стереотипизации (сведение к минимуму негативных стереотипов – как гетеростереотипов, так и автостереотипов); в) восприятие статуса собственной этнической группы в сравнении с другими группами (снижение «статусной депривации»); г) комплиментарность/ некомплиментарность по отношению к представителям других этнических и религиозных групп (превалирование внеэтнического, внеконфессионального компонента в процессе общения); д) уровень эмоционального комфорта (этнически или конфессионально спровоцированная тревожность и агрессивность); 3) критеріями оптимізації співвідношення ідентичностей є: а) определённость эго-идентичности; б) сформированность этнической, религиозной, региональной и т.д. идентичности; в) приоритетность личностной идентичности в сравнении с любыми видами социальной идентичности» [1, с.149].

Висновки. На основі історіографічного огляду, результати якого представлені в даній статті, можна запропонувати наступний поділ проблематики сучасних українських досліджень психологічних аспектів феномену етнічної толерантності/інтолерантності особистості:

1. Розробка методик дослідження структурних компонентів феномену етнічної толерантності.
2. Дослідження проблеми співвідношення етнічної толерантності з психологічними феноменами етноідентичності та етностереотипізації.
3. Дослідження етнопсихологічних особливостей проявів толерантності/ інтолерантності.
4. Побудова соціально-психологічних моделей формування етнотолерантної особистості та розробка психологічних тренінгів, що їх реалізують.

Література

1. Араджиони М.А. Концепция и опыт разработки курса «Культура добрососедства» («Добрососедство») для учебных заведений Крыма / М.А. Араджиони // Межэтнические отношения в Крыму: поиск путей раннего предупреждения конфликтных ситуаций. Сб. исследований, документов и материалов. Под общ. Ред. М.А. Араджиони. – Симферополь : СОНАТ, 2005. – С. 133-149.
2. Бакальчук В.О. Тенденції етнокультурної толерантності в українському суспільстві / В.О. Бакальчук // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4(5). – С. 69-75.
3. Більченко С.В. Ідентичність і толерантність: до проблеми співвідношення [Електронний ресурс] / С.В. Більченко. – Режим доступу : <http://poezia.org/ua/publications/16814/print>
4. Брунова-Калисецкая И.В. Кросс-культурная адаптация у десятиклассников АРК, участвующих в апробации программы спецкурса «Добрососедство». Психологический мониторинг. 1 этап / И.В. Брунова-Калисецкая // Межэтнические отношения в Крыму: поиск путей раннего предупреждения конфликтных ситуаций. Сб. исследований, документов и материалов. Под общ. Ред. М.А. Араджиони. – Симферополь : СОНАТ, 2005. – С. 164-167.
5. Грива О.А. Толерантність як основа культури самовизначення молоді в полікультурному суспільстві / О.А. Грива // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – № 79. – С. 121-124.
6. Гуренко О.І. Етнічна толерантність та методи її вивчення [Електронний ресурс] / О. І. Гуренко // Проблеми сучасної педагогічної освіти: педагогіка і психологія. Збірник наукових праць Кримського гуманітарного університету. – № 19. – Ч. 1. – 2008. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2008_19_1/doc_pdf/Gurenko_st.pdf
7. Гуренко О.І. Теоретико-методичні засади виховання етнічної толерантності в майбутніх соціальних педагогів [Електронний ресурс] / О.І. Гуренко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2008. – Серія: Педагогіка. Соціальна робота. – № 14. – С. 36–39. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ped/2008_14/hurenko.pdf
8. Засекіна Л. В. Феномен толерантності крізь призму етнічного дискурсу / Л. В. Засекіна // Психологічні перспективи. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2008. – № 311. – С. 99–108.
9. Кихтюк О.В. Дослідження авторитарної структури особистості як протилежного полюса толерантної особистості / В. Кихтюк // Психологічні перспективи. – 2011. – Вип. 17. – С. 116-122.
10. Кихтюк О.В. Концептуальна модель етнічно толерантної особистості / О.В. Кихтюк // Психологічні перспективи. – 2010. – Випуск 15. – С. 82-92.
11. Михальчук Ю.О. Психолого-педагогічні умови гармонізації етнічної самосвідомості старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ю.О. Михальчук. – К., 2005. – 19 с. – Режим доступу : <http://disser.com.ua/contents/8617.html>
12. Павленко В.Н. Развитие толерантности: теоретический и эмпирический аспекты / В.Н. Павленко // Этнопсихологические и социокультурные процессы в современном обществе. – Балашов: Изд-во «Николаев», 2003. – С. 260-265.
13. Павленко В.Н. Экспериментальное изучение источников формирования этнической нетолерантности / В.Н. Павленко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2000. – № 472. – С. 115-121.
14. Павленко В.М., Таглін С.О. Етнопсихологія : Навчальний посібник / В.М. Павленко, С.О. Таглін. – К. : Сфера, 1999. – 408 с.
15. Черный Е.В. Методика «Этническая картина мира» как инструмент мониторинга программы «Культура добрососедства» / Е.В. Черный // Журнал практикующего психолога. – 2006. – N 12. – с. 138-153.